

आत्मनिर्भर भारताच्या संकल्पनेच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या शासकीय योजना व धोरणांचा

अभ्यास

शुभम भुमेश्वरजी चाफले

संशोधक

वाणिज्य विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. शिवानी ओमप्रकाश कटकवार (हटेवार) ,

मार्गदर्शक,

वाणिज्य विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश:

भारतामध्ये ग्रामीण पर्यटन हे सर्वसमावेशक विकास, रोजगारनिर्मिती आणि सांस्कृतिक संवर्धनाचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून उदयास आले आहे, विशेषतः आत्मनिर्भर भारत या राष्ट्रीय उपक्रमाच्या चौकटीत. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी अंमलात आणलेल्या विविध शासकीय योजना व धोरणांची भूमिका अभ्यासली असून, स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट करण्यास व स्वावलंबन साध्य करण्यास त्यांचे योगदान विश्लेषित केले आहे. या अभ्यासात स्वदेश दर्शन योजना, प्रसाद योजना, होमस्टे प्रोत्साहन, ग्रामीण कौशल्य विकास कार्यक्रम तसेच स्थानिक कारागीर व उद्योजकांना दिलेले पाठबळ यांचा विशेष विचार करण्यात आला आहे. शासकीय अहवाल, धोरणात्मक दस्तऐवज व उपलब्ध साहित्याच्या आधारे दुय्यम माहितीचा वापर करून ग्रामीण समाजावर या योजनांचा सामाजिक-आर्थिक प्रभाव विश्लेषित करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की प्रभावी पर्यटन धोरणांमुळे ग्रामीण रोजगारवाढ, समुदाय सहभाग, स्थानिक संस्कृतीचा प्रचार तसेच ग्रामीण-शहरी स्थलांतरात घट झाली आहे. तथापि, अपुरी पायाभूत सुविधा, मर्यादित जनजागृती व अंमलबजावणीतील त्रुटी ही आव्हाने अद्याप कायम आहेत. त्यामुळे ग्रामीण पर्यटनाला आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेचा मजबूत आधारस्तंभ बनविण्यासाठी प्रभावी समन्वय, क्षमता विकास व शाश्वत नियोजन आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: ग्रामीण पर्यटन, आत्मनिर्भर भारत, शासकीय योजना, स्वावलंबी भारत, ग्रामीण विकास

प्रस्तावना:

पर्यटन हे जगभरात आर्थिक विकास, रोजगारनिर्मिती आणि प्रादेशिक प्रगतीस चालना देणारे एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे. भारतामध्ये पर्यटन क्षेत्र केवळ परकीय चलन मिळविण्यासाठीच नव्हे, तर सामाजिक एकात्मता आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीसाठीही महत्त्वाची भूमिका बजावते. पर्यटनाच्या विविध प्रकारांपैकी ग्रामीण पर्यटनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे, कारण भारताचा बहुसंख्य लोकसंख्या भाग ग्रामीण असून त्यांचा उपजीविकेचा आधार मुख्यतः शेती व संलग्न व्यवसायांवर अवलंबून आहे. भारतातील ग्रामीण भाग सांस्कृतिक

वारसा, पारंपरिक कला व हस्तकला, लोकसंगीत व लोकनृत्य, स्थानिक ज्ञानपरंपरा, ऐतिहासिक स्थळे, धार्मिक केंद्रे आणि नैसर्गिक सौंदर्याने समृद्ध आहे. या सर्व घटकांमुळे ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी मोठी संधी उपलब्ध आहे.

अलीकडील काळात ग्रामीण पर्यटनाला सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासाचे एक प्रभावी साधन म्हणून ओळखले जाऊ लागले आहे. ग्रामीण पर्यटनामुळे ग्रामीण कुटुंबांना अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन मिळते, स्थानिक युवक व महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि गरिबी व आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत होते. मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या पर्यटनापेक्षा ग्रामीण पर्यटनात स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग, स्थानिक संसाधनांचा वापर आणि पर्यावरणपूरक पद्धतींना प्राधान्य दिले जाते. शेती, हस्तकला, कुटीर उद्योग आणि स्थानिक सेवांशी पर्यटनाचा संबंध प्रस्थापित करून ग्रामीण पर्यटन गावकेंद्रित अर्थव्यवस्था बळकट करते आणि स्वयंपूर्ण विकास मॉडेल्सला चालना देते.

भारत सरकारने सुरु केलेल्या आत्मनिर्भर भारत या उपक्रमामुळे देशाच्या विकास धोरणात महत्त्वपूर्ण बदल घडून आला आहे. या उपक्रमाचा भर देशांतर्गत क्षमता वाढविणे, स्थानिक उत्पादनास प्रोत्साहन देणे, उद्योजकता विकसित करणे आणि बाह्य अवलंबित्व कमी करणे यावर आहे. “लोकलसाठी व्होकल” ही संकल्पना पुढे आणत स्थानिक संसाधने, कौशल्ये व परंपरांचा प्रभावी वापर करण्यावर भर देण्यात आला आहे. ग्रामीण पर्यटन ही संकल्पना या दृष्टीकोनाशी पूर्णतः सुसंगत आहे, कारण ती स्थानिक संस्कृती, वारसा, नैसर्गिक संपत्ती आणि समुदाय सहभागावर आधारित आहे.

आत्मनिर्भर भारताच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी ग्रामीण पर्यटनाची क्षमता ओळखून भारत सरकारने अनेक योजना व धोरणे अंमलात आणली आहेत. यामध्ये पायाभूत सुविधा विकास कार्यक्रम, कौशल्य विकास उपक्रम, होमस्टे व ग्रामपर्यटनाचा प्रचार, कारागीर व स्वयंसहायता गटांना दिलेले पाठबळ तसेच विषयाधारित पर्यटन सर्किट्सची निर्मिती यांचा समावेश आहे. स्वदेश दर्शन योजना, प्रसाद योजना, दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना तसेच पर्यटन मंत्रालय, ग्रामीण विकास मंत्रालय व एमएसएमई मंत्रालयांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांनी ग्रामीण पर्यटनाच्या पायाभूत सुविधा व मानवी संसाधन विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

तथापि, या योजना व धोरणांची उपलब्धता असूनही ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासमोर अनेक अडचणी उभ्या आहेत. अपुरी पायाभूत सुविधा, ग्रामीण भागातील जनजागृतीचा अभाव, व्यावसायिक कौशल्यांची मर्यादा, अपुरा विपणन प्रचार आणि विविध भागधारकांमधील समन्वयाचा अभाव ही प्रमुख आव्हाने आहेत. त्यामुळे ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या शासकीय योजनांची प्रभावीता तपासणे व स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्था उभारण्यात त्यांचे योगदान मूल्यमापन करणे अत्यावश्यक ठरते.

या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भारतातील ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या प्रमुख शासकीय योजना व धोरणांचा अभ्यास करण्यात आला असून, आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेच्या संदर्भात त्यांची भूमिका विश्लेषित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, सांस्कृतिक

संवर्धन आणि शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या माध्यमातून सर्वसमावेशक व स्वावलंबी भारताच्या संकल्पनेला हे उपक्रम कसे बळकटी देतात, याचा सखोल अभ्यास या अध्ययनात करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) भारतातील ग्रामीण पर्यटनाची संकल्पना व व्याप्ती यांचा अभ्यास करून ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण सामाजिक-आर्थिक विकासातील त्याचे महत्त्व समजून घेणे.
- २) ग्रामीण विकास व पर्यटन प्रोत्साहनाच्या संदर्भात आत्मनिर्भर भारत या उपक्रमाची दृष्टी व उद्दिष्टे यांचे परीक्षण करणे.
- ३) ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी अंमलात आणण्यात आलेल्या प्रमुख शासकीय योजना व धोरणांचे, जसे की पायाभूत सुविधा विकास, कौशल्य विकास आणि ग्रामआधारित पर्यटन उपक्रम यांचे विश्लेषण करणे.
- ४) ग्रामीण पर्यटनामुळे ग्रामीण समाजासाठी, विशेषतः महिला, युवक आणि लघुउद्योजकांसाठी रोजगार व उत्पन्ननिर्मितीत होणाऱ्या योगदानाचे मूल्यमापन करणे.
- ५) स्वावलंबनाच्या दृष्टीने स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट करणे व ग्रामीण-शहरी स्थलांतर कमी करण्यात ग्रामीण पर्यटनाचे योगदान अभ्यासणे.

साहित्याची समीक्षा:

भारत सरकारच्या पर्यटन मंत्रालयाने ग्रामीण व शाश्वत पर्यटनाच्या विकासासाठी विविध धोरणे व योजना राबविल्या आहेत. शाश्वत होमस्टे पर्यटनाचा रोडमॅप (२०२५) या दस्तऐवजात स्थानिक समुदायांचा सहभाग, पर्यावरणसंवर्धन आणि ग्रामीण उत्पन्नवाढ यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. स्वदेश दर्शन योजना ही ग्रामीण व सांस्कृतिक पर्यटन सर्किटच्या माध्यमातून पायाभूत सुविधा विकसित करून प्रादेशिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करते. निती आयोगाच्या मसुदा राष्ट्रीय पर्यटन धोरण २०२२ मध्ये पर्यटनाला आत्मनिर्भर भारताच्या उद्दिष्टांशी जोडून रोजगारनिर्मिती, स्थानिक उद्योजकता आणि डिजिटल पर्यटन यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरोच्या अहवालांनुसार कृषी-पर्यटन व ग्रामीण पर्यटनामुळे शेतकरी, कारागीर आणि ग्रामीण उद्योजकांना थेट बाजारपेठ उपलब्ध होत आहे. संशोधनात्मक अभ्यासांमध्ये (त्रिपाठी व अली; प्रसाद व राणी) शासकीय योजनांचा ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम आढळून येतो. रिसर्चगेट व स्वनिती इनिशिएटिव्हच्या अभ्यासांनुसार ग्रामीण पर्यटन हे आत्मनिर्भर भारताच्या संकल्पनेला बळकटी देणारे प्रभावी साधन ठरते. एकूणच, उपलब्ध साहित्य ग्रामीण पर्यटनाला शाश्वत विकास, स्थानिक स्वावलंबन आणि राष्ट्रीय आर्थिक मजबुतीसाठी महत्त्वपूर्ण मानते.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अध्ययनात आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटन विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या शासकीय योजना व धोरणांचे विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा अभ्यास मुख्यतः दुय्यम माहितीवर आधारित असून, शासकीय अहवाल, धोरणात्मक दस्तऐवज, पर्यटन मंत्रालयाचे प्रकाशन, संशोधन नियतकालिके, पुस्तके व संशोधन लेख यांतून माहिती

संकलित करण्यात आली आहे. ग्रामीण रोजगारनिर्मिती, स्थानिक उद्योजकता व स्वयंपूर्ण ग्रामीण विकासाला चालना देण्यात या योजनांची प्रभावीता तपासण्यासाठी गुणात्मक आशय विश्लेषण व अर्थनिर्वचनात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

आत्मनिर्भर भारताच्या संकल्पनेच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी राबविण्यात आलेली शासकीय योजना व धोरणे:

ग्रामीण पर्यटन म्हणजे ग्रामीण परिसरात घडणाऱ्या पर्यटन क्रिया असून, त्याद्वारे पर्यटकांना गावातील जीवनशैली, संस्कृती, परंपरा, शेती, तसेच नैसर्गिक पर्यावरणाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याची संधी मिळते. यामध्ये ग्रामपर्यटन, कृषी पर्यटन, पर्यावरणीय पर्यटन, आदिवासी पर्यटन, हस्तकला पर्यटन आणि होमस्टे पर्यटन यांचा समावेश होतो. शहरी किंवा मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या पर्यटनापेक्षा ग्रामीण पर्यटन साधेपणा, सांस्कृतिक आत्मसातता आणि स्थानिक समाजाशी जवळीक यांवर भर देते. यामुळे पर्यटकांना सण-उत्सव, पारंपरिक प्रथा, शेतीविषयक उपक्रम व ग्रामीण हस्तकलेत प्रत्यक्ष सहभाग घेण्याची संधी मिळते आणि पर्यटक व यजमान समुदाय यांच्यात अर्थपूर्ण संवाद निर्माण होतो.

ग्रामीण पर्यटनाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग. पर्यटन नियोजन, व्यवस्थापन व सेवा पुरवठ्यात स्थानिक रहिवासी मध्यवर्ती भूमिका बजावतात, ज्यामुळे लाभांचे समतोल वितरण सुनिश्चित होते. तसेच पारंपरिक घरे, स्थानिक खाद्यसंस्कृती, स्वदेशी कला प्रकार आणि नैसर्गिक भूभाग यांसारख्या स्थानिक संसाधनांचा वापर ग्रामीण पर्यटनात प्रोत्साहित केला जातो. सांस्कृतिक वारसा, लोकपरंपरा आणि ग्रामीण मूल्यांचे संवर्धन करून ग्रामीण पर्यटन सांस्कृतिक शाश्वततेस हातभार लावते. पर्यावरणपूरक व शाश्वत पद्धतींचा अवलंब केल्यामुळे पर्यावरणीय हानी कमी होते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामीण पर्यटनामुळे ग्रामीण युवक व महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट होऊन विकेंद्रित व स्वावलंबी विकासास चालना मिळते.

आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण पर्यटन:

आत्मनिर्भर भारत या उपक्रमात “लोकल ते ग्लोबल” या तत्त्वाच्या आधारे स्थानिक उत्पादने, सेवा, कौशल्ये व उद्योजकता यांना प्रोत्साहन देऊन देशांतर्गत क्षमता बळकट करण्यावर भर देण्यात आला आहे. या संकल्पनेचे मुख्य उद्दिष्ट स्थानिक समुदायांना सक्षम करणे, बाह्य अवलंबित्व कमी करणे आणि मजबूत व शाश्वत स्थानिक अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे आहे. या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण पर्यटन हे एक नैसर्गिक व प्रभावी विकास धोरण म्हणून पुढे येते, कारण ते स्वदेशी संस्कृती, स्थानिक संसाधने, पारंपरिक ज्ञान आणि समुदाय सहभागावर आधारित आहे.

ग्रामीण पर्यटनामुळे आतिथ्य सेवा, मार्गदर्शन, हस्तकला, वाहतूक व स्थानिक खाद्यसेवा या क्षेत्रांमध्ये गावपातळीवर रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. ग्रामीण कला, हस्तकला, खाद्यसंस्कृती व सांस्कृतिक परंपरांना थेट बाजारपेठ उपलब्ध होऊन त्यांची आर्थिक किंमत वाढते. होमस्टे, लघु उपहारगृहे, हस्तकला केंद्रे व पर्यटनाशी संबंधित सूक्ष्म उद्योगांच्या माध्यमातून ग्रामस्तरीय उद्योजकतेला चालना मिळते. तसेच गावातच शाश्वत

उपजीविकेची साधने उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रामीण-शहरी स्थलांतरात घट होते. स्थानिक मूल्यसाखळी मजबूत करून व समुदायाधारित आर्थिक उपक्रमांना प्रोत्साहन देऊन ग्रामीण पर्यटन आर्थिक स्वावलंबन व सांस्कृतिक शाश्वतता यांमधील महत्त्वाचा दुवा ठरतो आणि आत्मनिर्भर भारतच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत ठरतो.

ग्रामीण पर्यटन विकासासाठी शासकीय योजना व धोरणे:

ग्रामीण पर्यटनाला सर्वसमावेशक विकास, रोजगारनिर्मिती आणि स्वावलंबी विकासाचे प्रभावी साधन म्हणून पुढे नेण्यासाठी भारत सरकारने विविध योजना व धोरणे अंमलात आणली आहेत. त्यामध्ये स्वदेश दर्शन योजना ही एक महत्त्वाची योजना असून, ग्रामीण, जातीय, पर्यावरणीय व वारसा पर्यटन सर्किट्ससह विषयाधारित पर्यटन सर्किट्सचा एकात्मिक विकास करण्यावर तिचा भर आहे. या योजनेद्वारे ग्रामीण व निमशहरी भागातील पर्यटन पायाभूत सुविधा, संपर्क व्यवस्था, निवास, स्वच्छता व पर्यटकांसाठी आवश्यक सुविधा सुधारण्यात येतात. परिणामी, पर्यटकांचा अनुभव समृद्ध होतो तसेच स्थानिक समुदायांसाठी रोजगारनिर्मिती व शाश्वत उपजीविकेला चालना मिळते.

प्रसाद योजना (Pilgrimage Rejuvenation and Spiritual Augmentation Drive) ही धार्मिक व आध्यात्मिक स्थळांच्या आजूबाजूच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करते. अनेक धार्मिक स्थळे ग्रामीण भागात असल्याने या योजनेचा ग्रामीण पर्यटनावर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. रस्ते, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, प्रकाश व्यवस्था व पर्यटन सुविधा सुधारल्यामुळे धार्मिक पर्यटनाला चालना मिळते आणि स्थानिक लघुउद्योग व ग्रामीण कुटुंबांच्या उत्पन्नात वाढ होते.

ग्रामीण पर्यटन बळकट करण्यासाठी कौशल्य विकास महत्त्वाचा असून, दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना (DDU-GKY) ग्रामीण युवकांची रोजगारक्षमता वाढविण्यासाठी राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत आतिथ्य व्यवस्थापन, पर्यटन मार्गदर्शन, हाऊसकीपिंग, ग्राहक सेवा व उद्योजकता यांसारख्या पर्यटनाशी संबंधित कौशल्यांचे प्रशिक्षण दिले जाते. कुशल मानवी संसाधन निर्मितीमुळे ग्रामीण पर्यटनातील सेवा गुणवत्ता व व्यावसायिकता वाढते, जे शाश्वत पर्यटन विकासासाठी आवश्यक आहे.

केंद्र व राज्य सरकारांनी होमस्टे व ग्रामपर्यटनाला प्रोत्साहन देऊन पर्यटन क्षेत्रात समुदाय सहभाग वाढविला आहे. सुलभ नोंदणी प्रक्रिया, आर्थिक प्रोत्साहने व क्षमता विकास कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण कुटुंबांना पर्यटनात सहभागी होता येते आणि अतिरिक्त उत्पन्न मिळते. होमस्टेमुळे पारंपरिक वास्तुकलेचे जतन, स्थानिक खाद्यसंस्कृतीचा प्रचार आणि यजमान-पर्यटक संबंध दृढ होतात, ज्यामुळे ग्रामीण पर्यटन अधिक समावेशक व समुदायाभिमुख बनते.

तसेच, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय आणि हस्तकला मंत्रालयांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांद्वारे कारागीर, स्वयंसहायता गट व ग्रामीण उद्योजकांना पर्यटन बाजारपेठेशी जोडले जाते. जर तुम्हाला यामध्ये स्वयंसहायता गट (SHG) किंवा इतर कोणत्याही संक्षेपांचेही पूर्ण रूप हवे असआर्थिक सहाय्य, विपणन सुविधा व कौशल्यवृद्धी कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण कारागिरांना पर्यटनाचा थेट लाभ मिळतो. हस्तकला व पर्यटनाचे हे एकत्रीकरण ग्रामीण उपजीविका बळकट करते, स्वदेशी सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन करते आणि स्वयंपूर्ण व शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत ठरते.

आत्मनिर्भर भारतात ग्रामीण पर्यटनाची भूमिका:

ग्रामीण पर्यटन हे आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेची प्रत्यक्ष पूर्तता करणारे एक महत्त्वपूर्ण साधन असून, ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट करणे व शाश्वत उपजीविकेच्या संधी निर्माण करणे यात त्याची निर्णायक भूमिका आहे. आतिथ्य सेवा, पर्यटन मार्गदर्शन, हस्तकला, वाहतूक व स्थानिक खाद्यव्यवसाय या क्षेत्रांमध्ये रोजगारनिर्मिती करून ग्रामीण पर्यटन ग्रामीण उत्पन्न व रोजगाराच्या संधींमध्ये लक्षणीय वाढ घडवून आणते. तसेच स्वयंसहायता गट, सहकारी संस्था व लघुउद्योगांच्या माध्यमातून महिलांचा सक्रिय सहभाग वाढवून तळागाळातील आर्थिक सक्षमीकरण व लिंगसमावेशकता साध्य करण्यास ग्रामीण पर्यटन मदत करते.

स्थानिक संस्कृती, वारसा, परंपरा, कला प्रकार व स्वदेशी ज्ञानपरंपरा यांचे जतन व संवर्धन करून ग्रामीण पर्यटन सांस्कृतिक ओळख व सामुदायिक अभिमान दृढ करते. ग्रामीण हस्तकला, लोककला व पारंपरिक जीवनशैली यांना सादरीकरणाचे व्यासपीठ उपलब्ध करून देत त्यांची सातत्यपूर्णता व आर्थिक उपयुक्तता सुनिश्चित केली जाते. पर्यावरणपूरक व शाश्वत पर्यटन पद्धतींवर दिला जाणारा भर पर्यावरण संवर्धनास चालना देतो तसेच दीर्घकालीन विकासाची हमी देतो. याशिवाय पर्यटन विकासासाठी निर्माण होणाऱ्या रस्ते, स्वच्छता, दळणवळण व सार्वजनिक सुविधा यांचा लाभ स्थानिक लोकांनाही होतो. अशा प्रकारे ग्रामीण पर्यटन सर्वांगीण ग्रामीण विकासाला चालना देत आत्मनिर्भर भारताच्या मूलभूत उद्दिष्टांशी थेट सुसंगत ठरते.

अंमलबजावणीतील आव्हाने:

शासनाकडून भक्कम धोरणात्मक पाठबळ उपलब्ध असूनही ग्रामीण पर्यटनाच्या प्रभावी विकासास अनेक गंभीर आव्हाने सामोरे जावे लागत आहे. अपुरी पायाभूत सुविधा, दुर्बल रस्ते संपर्क व्यवस्था, मर्यादित वाहतूक सुविधा, अनियमित वीजपुरवठा आणि अपुरी निवास व्यवस्था यामुळे अनेक ग्रामीण पर्यटन स्थळांपर्यंत पोहोचण्यात अडचणी निर्माण होतात. तसेच ग्रामीण समुदायांमध्ये पर्यटनाबाबत मर्यादित जागरूकता आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अपुरा प्रचार यामुळे पर्यटकांचा ओघ कमी राहतो व बाजारपेठेतील दृश्यमानता मर्यादित होते. स्थानिक सेवा पुरवठादारांमधील व्यावसायिक प्रशिक्षणाचा अभाव व कौशल्यातील तूट यामुळे सेवा गुणवत्तेवर व पर्यटक समाधानावर विपरीत परिणाम होतो. आर्थिक मर्यादांमुळे ग्रामीण उद्योजक पर्यटनाशी संबंधित पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान व विपणनावर आवश्यक गुंतवणूक करू शकत नाहीत. याशिवाय शासकीय विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था व खाजगी यंत्रणा यांच्यातील समन्वयाचा अभाव योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत अडथळा ठरतो. या सर्व आव्हानांवर मात करण्यासाठी एकात्मिक नियोजन, क्षमता विकास, आर्थिक सहाय्य व भागधारकांमधील सशक्त सहकार्य आवश्यक आहे, ज्यायोगे आत्मनिर्भर भारताच्या चौकटीत ग्रामीण पर्यटनाची पूर्ण क्षमता साकार होऊ शकते.

निष्कर्ष:

ग्रामीण पर्यटन हे भारतातील सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासाचे एक महत्त्वाचे चालक म्हणून पुढे आले असून, विशेषतः आत्मनिर्भर भारत या उपक्रमाच्या चौकटीत त्याचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की स्वदेश दर्शन, प्रसाद, दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना, होमस्टे प्रोत्साहन आणि

एमएसएमई सहाय्य यांसारख्या शासकीय योजना व धोरणांनी पायाभूत सुविधा सुधारणा, कौशल्यवृद्धी आणि समुदाय सहभागाच्या माध्यमातून ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी भक्कम पाया घातला आहे. या उपक्रमांमुळे रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, सांस्कृतिक संवर्धन आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेचे बळकटीकरण साध्य झाले आहे. तथापि, पायाभूत सुविधांतील तुटवडा, मर्यादित जनजागृती, कौशल्य अभाव आणि समन्वयातील अडचणी या समस्या अद्याप प्रभावी अंमलबजावणीस अडथळा ठरत आहेत. त्यामुळे लक्ष केंद्रीत नियोजन, क्षमता विकास आणि एकात्मिक धोरणात्मक अंमलबजावणी आवश्यक आहे. सातत्यपूर्ण शासकीय पाठबळ व सक्रिय समुदाय सहभागाच्या माध्यमातून ग्रामीण पर्यटन हे स्वयंपूर्ण व सक्षम ग्रामीण भारत घडविण्याचे प्रभावी साधन ठरू शकते.

संदर्भ:

- 1) AFEIAS.com. (2022, July 9). *Tourism for AatmaNirbhar Bharat*. <https://afeias.com/wp-content/uploads/2022/07/Kurukshehra-Tourism-for-AatmaNirbhar-Bharat-09-07-2022.pdf>
- 2) Gavit, S. D., & Katke, A. K. (2025, July). *A study of Aatmanirbhar Bharat: Swadesh Darshan 2.0* [Zenodo](https://zenodo.org/records/15152323/files/41.pdf?download=1). <https://zenodo.org/records/15152323/files/41.pdf?download=1>
- 3) India Brand Equity Foundation (IBEF). (n.d.). *Self-reliant India (Aatm Nirbhar Bharat Abhiyan)*. <https://www.ibef.org/government-schemes/self-reliant-india-aatm-nirbhar-bharat-abhiyan>
- 4) Indolia, U. (2019). *An overview of policies & schemes of Govt. of India to promote rural sector & tourism*. *International Journal of Applied Research*. https://www.researchgate.net/profile/Umakant-Indolia/publication/334604574_An_overview_of_policies_schemes_of_Govt_of_India_to_promote_Rural_sector_tourism/links/5d3582bd4585153e591683b0/An-overview-of-policies-schemes-of-Govt-of-India-to-promote-Rural-sector-tourism.pdf
- 5) Ministry of Tourism, Government of India. (2021, December 8). *National Strategy and Roadmap for Development of Rural Tourism in India - An initiative towards Atmanirbhar Bharat*. <https://tourism.gov.in/sites/default/files/2023-05/National%20Strategy%20and%20Roadmap%20for%20development%20of%20Rural%20Tourism%20in%20India.pdf>
- 6) Ministry of Tourism, Government of India. (2022, May). *National Strategy for Promotion of Rural Homestays*. <https://tourism.gov.in/sites/default/files/2024-05/National%20Strategy%20for%20Promotion%20of%20Rural%20Homestays%202022.pdf>
- 7) Ministry of Tourism, Government of India. (2025, December 15). *Roadmap to Sustainable Homestay Tourism*. <https://tourism.gov.in/sites/default/files/2025-12/PIB2204113.pdf>
- 8) Ministry of Tourism, Government of India. (n.d.). *Swadesh Darshan Scheme*. <https://tourism.gov.in/schemes-guidelines-schemes/swadesh-darshan-scheme>
- 9) NITI Aayog. (n.d.). *Draft National Tourism Policy 2022*. <https://www.nitiforstates.gov.in/policy-viewer?id=PNC1582R000262>
- 10) Press Information Bureau (PIB), Government of India. (2024, August 8). *Aatmanirbhar Bharat in the tourism sector*. <https://www.pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=2043017>

- 11) Press Information Bureau (PIB), Government of India. (2025, December 15). Promotion of Agri-Tourism. <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2204114>
- 12) ResearchGate. (2025). A review on rural tourism an initiative towards Atmanirbhar Bharat. https://www.researchgate.net/publication/391077458_A_REVIEW_ON_RURAL_TOURISM_AN_INITIATIVE_TOWARDS_ATMANIRBHAR_BHARAT
- 13) Saha, S. (2025, January 8). Mapping The Ministry Of Tourism: Policies And Schemes. IMPRI Impact and Policy Research Institute. <https://www.impriindia.com/insights/ministry-of-tourism/>
- 14) Startup India. (2026, January 2). Travel and Tourism Sector in India. <https://www.startupindia.gov.in/content/sih/en/bloglist/blogs/TourismSector.html>
- 15) Swaniti Initiative. (2022, October). Developing rural tourism. <https://www.swaniti.com/wp-content/uploads/2022/10/Developing-Rural-Tourism.pdf>
- 16) Tripathi, M. K., & Ali, M. (2021). Government initiatives for development of rural tourism in India: A study. *International Journal of Economic Perspectives*, 15(1), 650–663. <https://ijeponline.org/index.php/journal/article/view/288/300>
- 17) Tripathi, M. K., & Ali, M. (2021, December 31). Government initiatives for development of rural tourism in India. <https://ijeponline.org/index.php/journal/article/view/288>
- 18) Venkata Krishna Prasad, C. B., & Jhansi Rani, M. R. (n.d.). A study on evaluation of rural tourism scheme of government of India in Andhra Pradesh and Telangana. *International Journal of Research and Development (IJNRD)*. <https://ijnrd.org/viewpaperforall.php?paper=IJNRD1711006>
- 19) Vedantu. (2025, September 3). Essay on Atmanirbhar Bharat India in English – Short & Long Examples. <https://www.vedantu.com/english/essay-on-atmanirbhar-bharat-india>
- 20) World Bank. (n.d.). Experiences and insights from rural tourism projects in India. Mohanlal Sukhadia University - Udaipur. https://mlsu.ac.in/econtents/1251_rural%20tourism.pdf